

się do prezentowanych w nich tez i przedstawia swoje wrażenia dotyczące rozwoju badań nad seksualnością ludzi starożytności klasycznej w ostatnich latach.

Podsumowując, można powiedzieć, że niektóre zawarte w książce *Ancient Sex. New Essays* teksty przynoszą nowe spojrzenie na wiele zagadnień dotyczących starożytnych praktyk seksualnych i ich społecznego postrzegania. Wprawdzie nie dowie się czytelnik z jej kart nic na temat seksu małżeńskiego, ale prezentowane w niej rozważania o dyskursywnym konstruowaniu tożsamości seksualnej, zależności między tożsamością i statusem społecznym, podobieństwach i różnicach między współczesnym a starożytnym rozumieniem zachowań erotycznych mogą okazać się dla niejednego czytelnika inspirujące i zachęcić do dalszych badań tej złożonej problematyki.

Rafał Matuszewski
Universität Salzburg
Fachbereich Altertumswissenschaften

* * *

Vytautas Volungevičius, *Pilies šešėlyje. Teritorija, visuomenė ir valdžia Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje* [W cieniu zamku. Terytorium, społeczeństwo i władza w Wielkim Księstwie Litewskim], Lietuvių katalikų mokslo akademija, Naujasis Židinys-Aidai, Vilnius 2015, ss. 468

Prace naukowe poświęcone zamkom w Wielkim Księstwie Litewskim zaczęły powstawać już w pierwszej połowie XIX w.¹, przez długi czas problematyka ta nie była jednak przedmiotem szczególnego zainteresowania historiografii. Pierwsze opublikowane w formie książkowej opracowanie tego tematu w języku litewskim stanowi rozprawa Jonasa Basanavičiausa pt. *Apie senoves Lietuvos pylis* (O starożytnych zamkach litewskich) z 1891 r.² W przypadku niewątpliwie dominującej w tym obszarze badań humanistyki litewskiej żywsze zainteresowanie tematem zauważalne jest jednak dopiero od mniej więcej trzech dekad³. Należy wspomnieć przede wszystkim o dziesięciu tomach studiów dotyczących wileńskiego Zamku Dolnego, wychodzących w latach 1989–2015⁴, oraz o wydanych między 2005 a 2010 r. sze-

¹ Np. BALIŃSKI 1843.

² BASANAVIČIUS 1891.

³ VOLUNGEVIČIUS 2012, s. 4–5.

⁴ *Chronicon* 2011; *Chronicon* 2012; *Chronicon* 2015; *Vilniaus Žemutinė* 2006; *Vilniaus Žemutinė* 2007; *Vilniaus Žemutinės* 1989; *Vilniaus Žemutinės* 1991; *Vilniaus Žemutinės* 1995; *Vilniaus Žemutinės* 1999; *Vilniaus Žemutinės* 2003.

ściu numerach specjalistycznego czasopisma naukowego „Lietuvos pilys” (Zamki Litwy). Mimo istnienia wymienionych wydawnictw, a także innych prac recenzowana książka przynosi znaczny postęp w badaniach nad rolą zamków w procesach politycznych, społecznych, gospodarczych i kulturowych zachodzących w średniowiecznym i wczesnonowożytnym Wielkim Księstwie Litewskim (od przełomu XIII i XIV do połowy XVI w.).

Autor omawianej rozprawy, Vytautas Volungevičius, jest pracownikiem Wydziału Historycznego Uniwersytetu Wileńskiego. Problematyka zamków była już przedmiotem jego wcześniejszych publikacji⁵, a recenzowana książka oparta jest na obronionej na wspomnianym wydziale w 2014 r. dysertacji doktorskiej⁶. Zastosowana metoda badawcza pozwoliła autorowi spojrzeć na omawianą tematykę z perspektywy porównawczej, dzięki czemu otrzymaliśmy pracę niebędącą prostym zestawieniem informacji o zamkach; uczony prezentuje rozważania, z których dowiadujemy się sporo o tytułowych zagadnieniach terytorium, władzy i społeczeństwa Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Volungevičius w przedmowie deklaruje, że jego zasadniczym celem nie jest ustalenie nieznanych dotąd faktów ani pogłębienie wiedzy na temat badanych już kwestii, ale prezentacja szerszego, syntetyzującego spojrzenia. Zdaje sobie przy tym sprawę, że konsekwencją takiej perspektywy jest pominięcie lub być może niedostateczne w oczach niektórych czytelników omówienie pewnych zagadnień szczegółowych, jak jednak argumentuje: „Gdy się bowiem pogłębia, można się zakopać tak, że przez wykop niczego dookoła się już nie zobaczy” („Mat kai gilinamasi, galima įsikasti taip, kad per apsikasimą nieko aplinkui nebesimatys”, s. 12). Wprawdzie nie sądzę, by w przypadku badań historycznych spojrzenie w głąb zawsze miało uniemożliwiać patrzeć wokół (obie te perspektywy doskonale łączy mikrohistoria), w przypadku tak rozległego zakresu tematycznego przytoczone założenia wydają się jednak uzasadnione.

Za istotny mankament pracy uznać należy brak konkretnej definicji zamku w sensie architektonicznym. Historia architektury nie jest oczywiście dla Volungevičiusa podstawowym punktem odniesienia, sprecyzowanie tytułowego pojęcia pozwoliłoby jednak dokładniej zakreślić pole badawcze. Można zauważyć, że autor uwzględnia nie tylko fortyfikacje murowane, lecz także drewniane czy raczej drewniano-ziemne. Tego typu podejście nie jest zresztą w literaturze przedmiotu niespotykane⁷. Co więcej, w przypadku omawianej monografii wydaje się, że to właśnie obiekty niemurwane stanowią większość, choć w tekście nie zostały podane dokładne proporcje. Autor wskazuje, że zamki murowane zaczęto wznosić w Wielkim Księstwie Litewskim pod koniec XIV w. (s. 85), ich łączna liczba w całym badanym okresie nie była jednak zbyt wysoka. Badacz stwierdził np., że w połowie XVI w. na ziemiach ruskich Wielkiego Księstwa istniały jedynie trzy tego typu obiekty murowane — w Łucku, Krzemieńcu i Orszy (s. 394). Ustalenia dotyczące budulca wykorzystanego do wzniesienia poszczególnych zamków Volungevičius oparł przede wszystkim na inwentarzach, co zresztą pozwoliło mu stwierdzić, że część budowli miała charakter drewniano-murowany (s. 390–391).

Zapewne w związku ze wspomnianą wyżej chęcią uniknięcia „zakopania się” pozostaje fakt, że praca bazuje głównie na źródłach wydanych drukiem, których — trzeba przyznać — badacz

⁵ VOLUNGEVIČIUS 2010; VOLUNGEVIČIUS 2011a; VOLUNGEVIČIUS 2011b; VOLUNGEVIČIUS 2014.

⁶ Na temat obrony doktoratu: ČERNIAUSKAS 2015.

⁷ Np. KAJZER 1993, s. 13–14.

wykorzystał bardzo wiele. Materiał źródłowy uzupełnia ponadto pewna liczba rękopisów ze zbiorów berlińskich, wileńskich i warszawskich. Volungevičius wykorzystał również — nie stroniąc od krytycznego spojrzenia na część dotychczasowych interpretacji — imponujący zasób wielojęzycznej literatury przedmiotu, co pozwoliło mu usytuować badane zagadnienie w szerokiej, europejskiej perspektywie. Ciekawa jest w tym kontekście np. obserwacja, że zamki w Wielkim Księstwie Litewskim zaczęły się pojawiać ok. 500 lat później niż w Europie Zachodniej (s. 69).

Autor podzielił badane terytorium na trzy części: Żmudź, Litwę właściwą i ziemie ruskie. Z uwagi na niedostatek źródeł przeprowadzenie szczegółowych rozważań na temat pierwszego z tych regionów nie zawsze było możliwe, udało się jednak uchwycić pewne występujące między nimi różnice. Volungevičius wskazuje np., że na Żmudzi zamki wraz z całą związaną z nimi strukturą terytorialną i społeczną w zasadzie się nie wykształciły, a na Litwie właściwej duża ich część już w późnym średniowieczu utraciła swoje funkcje. W pierwszej połowie XVI w. istotne znaczenie oraz w pełni rozwinięte struktury urzędnicze miały tam, według autora, jedynie obiekty w Wilnie, Trokach, Kownie, Grodnie i Nowogródku. Z kolei na ziemiach ruskich, ze względu na ciągłe zagrożenie zewnętrzne, zamki odgrywały ważną rolę w całym badanym zakresie chronologicznym (s. 230–231). Wszystko to widać wyraźnie na mapach przedstawiających ich rozmieszczenie na przełomach XIV i XV oraz XV i XVI w., a także w połowie wieku XVI (s. 266, 318, 344). Wskazana została również liczba omawianych obiektów dla każdego z tych okresów. W pierwszym istniało 121 zamków wielkoksiążęcych i dwa prywatne, w drugim odpowiednio 84 i 94, a w trzecim — 66 i 86.

Dyskusyjne jest włączenie w obszar ziem ruskich Podlasia, które wszak przejściowo znajdowało się pod władzą książąt mazowieckich i zamieszkiwane było przez znaczną liczbę imigrantów z Mazowsza, a co więcej w ziemi drohickej i mielnickiej od roku 1444, a w bielskiej od 1501 obowiązywało prawo polskie⁸. Volungevičius argumentuje jednak, że nie kierował się kryteriami językowymi czy etnicznymi, lecz tym, że proces powstawania i rozwoju zamków nie wykazywał na Podlasiu cech swoistych (s. 75).

Ważnymi pojęciami, stanowiącymi niejako oś pracy, są dla Volungevičiusa „terytorium” i „przestrzeń”, które badacz rozróżnia, przyjmując, że to pierwsze ma bardziej lub mniej wyraźnie określone granice, jest konkretne, podczas gdy przestrzeń to pojęcie w większym stopniu metaforyczne, nieoznaczające sprecyzowanego, wydzielonego obszaru (s. 113).

Autor rozpatruje wielorakie funkcje zamków, wskazując, że były one m.in. miejscami sprawowania sądów, siedzibami władców i możnych, pełniły rolę więzień, a także miały znaczenie sakralne, mieściły się w nich bowiem kościoły i kaplice, a na ziemiach ruskich cerkwie. Zdarzały się też przypadki współistnienia instytucji katolickich i prawosławnych, np. na zamku w Połocku w 1580 r. działały dwa klasztory katolickie i trzy cerkwie, a w Kijowie w 1552 r. — trzy cerkwie i kościół katolicki (s. 122). Wymienione funkcje autor sytuuje w obrębie terytorium wewnętrznego zamku (mikro), ograniczonego murami, zewnętrznego (makro), znacznie rozleglejszego, którego zakres i skład analizowany jest przede wszystkim w świetle przywilejów i inwentarzy. Volungevičius określa np., że strefa taka w przypadku zamku wileńskiego w połowie XV w. mogła się rozciągać w promieniu 20 km (s. 151), co dawałoby ok. 1250 km², a w przypadku Brześcia pod koniec wieku XIV — 30 km

⁸ MAROSZEK, TĘGOWSKI 2010.

(s. 142), a zatem ok. 2800 km². Badacz zwrócił jednak uwagę, że terytorium zewnętrzne nie było zwarte, miało także heterogeniczną strukturę, a obejmowało chociażby podzámce oraz należące do zamku wsie, dwory, folwarki, młyny, karczmy, lasy, pola, łąki, rzeki, jeziora czy jazy. Interesujące są również rozważania dotyczące zróżnicowanej społeczności zamkowej (*pilies visuomenė*), obejmującej m.in. zbrojnych, urzędników i ludność służebną. W ujęciu litewskiego historyka zamek był zatem nie tylko (i nie przede wszystkim) obiektem architektonicznym, lecz także strukturą terytorialną i społeczną.

Volungevičius zmierzył się również z niektórymi historiograficznymi mitami, np. ze stwierdzeniem, że „Giedymín zastał Litwę drewnianą, a zostawił murowaną” („Gediminas rado Lietuvą medinę, o paliko mūrinę”). Zdaniem badacza, jest to stwierdzenie nieuzasadnione, gdyż nie da się w odniesieniu do czasów wspomnianego władcy zauważyć żadnego planu stworzenia sieci zamków. Taką politykę dostrzegł autor dopiero w przypadku panowania Witolda (s. 265, 267).

Volungevičius nie uniknął pojedynczych błędów — np. jako datę śmierci Bolesława Krzywoustego podał 1158 r. (s. 101). Można też znaleźć zmieniającą sens literówkę we fragmencie, z którego dowiadujemy się, że Władysław Jagiełło przybył do Płocka („i Plocką”, s. 111), podczas gdy w przytoczonym fragmencie *Annales* Jana Długosza jest mowa ewidentnie o Połocku („in Poloczko”)⁹. Ponadto z niezrozumiałych powodów autor uznał puszkarza żytomierskiego Zygmunta za Bałta (s. 243), tymczasem w źródle nie ma mowy o jego przynależności etnicznej¹⁰, a samo imię nie jest bałtyjskie.

Nieliczne usterki i braki nie zmieniają jednak faktu, że recenzowana praca jest pozycją wartościową, a przy tym nowatorską. Perspektywa zaproponowana przez Volungevičiusa wydatnie wzbogaca historiografię Wielkiego Księstwa Litewskiego.

Kamil Frejlich
Kuratorium Oświaty w Warszawie

* * *

Amanda B. Moniz, *From Empire to Humanity: American Revolution and the Origins of Humanitarianism*, Oxford University Press, Oxford 2016, ss. 328

Badanie dziejów filantropii zajmuje w historiografii anglosaskiej poczesne miejsce, którego wciąż nie znalazło na gruncie nauki polskiej. Wśród istotnych prac dotyczących tej problematyki najnowszą i w wielu aspektach innowacyjną jest *From Empire to Humanity* Amandy Moniz.

⁹ DŁUGOSSIUS 1997, s. 184.

¹⁰ *Lytovs'ka* 2005, s. 251–252.